

10. Скробач Б. Німецька історія в біографіях її керівників. Рогатин: Друкарня ПП Білінський, 2015. С. 96.

Volodymyr Hazin

HISTORY LESSONS OF HYPERINFLATION IN 1923 IN WEIMAR GERMANY

The author of the article described the inflation process in Germany in 1923 and its impact to the economic and social and political life of the country. He analyzed the German experience of overcoming the financial crisis and compared the situation at that time with economic processes in modern Ukraine.

Key words: Weimar Republic, emission, inflation, rent mark, political crisis, state regulation, market economy.

Отримано: 23.04.2021

УДК 94(437):325.25(=161.2)«192/193»

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.219-235

Андрій Криськов
(Тернопіль)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1920-ті – 1930-ті рр.)

У статті проаналізовано кількісні параметри української політичної еміграції у Чехословацькій республіці періоду між двома світовими війнами. Вона була зумовлена військовою поразкою, неприйняттям змін, що відбувалися, та реальною небезпекою з боку переможців. Початком формування української еміграції у Чехословаччині вважається травень 1919 р., коли на Закарпатті було інтерновано 4 тис. вояків Української Галицької Армії. До середини 1930-х років кількість емігрантів становила близько 15 тис. осіб.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнний період, Чехословаччина, табори інтернованих, репатріація, Східна Галичина, УСРР.

Незважаючи на тривалі дослідження, дотепер відсутні узагальнюючі і узгоджені дані про кількість емігрантів з українських земель, які осіли після революційних подій 1917-1921 рр. на території Чехословацької республіки.

Важко встановити точну кількість емігрантів з українських земель у Чехословаччині. Незважаючи на досить велику кількість відомостей про їхню чисельність, все ж, на нашу думку, ці дані не охоплюють всієї еміграції з українських земель. Основною їхньою вадою є те, що вони подають окремі відомості лише або про емігрантів-наддніпрянців, або про емігрантів-галичан, або про тих вихідців з українських земель, які зареєструвались у тих чи інших урядових

чи українських організаціях. Так, в листі посольства УНР з Німеччини до МЗС УНР від 21 вересня 1921 р. наводяться дані лише про 124 українських емігранти¹. Зрозуміло, що ці відомості є далекими від реальності, бо не враховують галичан та українців з білих армій, які масово у цей час почали прибувати у Чехословаччину з Туреччини, Югославії та Болгарії. Ще 18 лютого 1921 р. інформаційне бюро Народного комісаріату закордонних справ УСРР повідомило, що на території Чехословаччини перебуває у таборах 30 тис. петлюрівських солдатів². На жаль, невідомо з яких джерел взята ця значна цифра, адже війська УНР щойно неповних два місяці, як перейшли на польську територію. За такий короткий час просто неможливо було домовитись з чехословацькими властями про прийняття ними такої кількості чужих військ. Та й сама Чехословаччина, щойно владнавши територіальні проблеми з Польщею на свою користь, навряд чи погодилася б на перебування в себе організованих військових формувань союзника Польщі. Проти цих даних свідчить лист Представництву УСРР у Празі від прорадянської емігрантської організації «Українська книгозбірня-читальня ім. Т. Шевченка в Празі», датований 31 травня 1923 року. У ньому повідомляється, що масово українські емігранти з Польщі почали прибувати до Чехословаччини лише восени 1921 р. і що «з другої половини 1921 р. до весни 1922 р. кількість наддніпрянців в Празі зростає з 30 до 300 чоловік»³.

Першими емігрантами з українських земель у Чехословаччині були солдати та офіцери Української галицької армії. Ще навесні 1919 р. вони були інтерновані властями ЧСР. Галицька еміграція у Чехословаччині була найчисленнішою серед української еміграції і складалась в основному з військових. Вона була добре організованою і осередки її охоплювали всю територію Чехословаччини. На літо 1920 р. вона налічувала, за приблизними підрахунками ЦК компартії Східної Галичини, 18 тис. боєздатних військових⁴. Дещо більші дані наводяться у таємному звіті радника МЗС УНР Геронімуса, датованому 10 січня 1921 р. Геронімус оцінював кількість галицької еміграції в Чехословаччині у 24 тис., причому 14 тис. з цього числа, працюючи по всій території республіки, підтримували зв'язок з таборами галицьких інтернованих⁵. На нашу думку, ці цифри є завищеними. За даними військової канцелярії Диктатора ЗУНР станом на 15 травня 1920 р. на території Чехословаччини перебувало 6234 військовиків УГА, в тому числі 995 старшин і 1095 підстаршин⁶. Сам Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич у своєму зверненні до Масарика і Бенеша від

30 грудня 1920 р. оцінив чисельність своїх інтернованих у ЧСР військ лише у 8 тис. осіб⁷. Близьку до останньої цифру наводить і секретар Представництва УСРР у Чехословаччині І. Тур – 11 тис. 700 осіб⁸. Треба взяти до уваги, що дві останні цифри стосуються лише інтернованих вояків УГА і не враховують емігрантів з Галичини, які перебували у Чехословаччині поза таборами. Отже, можна припустити, що галицька еміграція на 1921 р. налічувала 13-15 тис. осіб.

Безумовно, еміграція з Наддніпрянської України у міжвоєнній Чехословаччині була кількісно меншою. Адже армія, урядові та державні структури УНР організовано емігрували до Польщі. Саме там були інтерновані війська УНР та утворено осідок еміграції УНР. Вже згадуваний І. Тур оцінював наддніпрянську еміграцію в ЧСР у 3500 осіб, підкреслюючи, що до неї можна зарахувати і півтисячі українців врангелівської армії, які з нею активно співпрацюють⁹. Отже, кількість наддніпрянської еміграції коливалась на початок 1920-х років у межах 4-6 тис. осіб.

Таким чином, з'ясувавши приблизну кількість емігрантів із Західної України та Наддніпрянщини й Кубані, можна робити висновки про загальну чисельність всієї еміграції з українських земель на території міжвоєнної Чехословаччини. Але точних даних отримати неможливо через відсутність реєстрації емігрантів з боку чеських урядових кіл та через високу мобільність емігрантів. Адже багато емігрантів розглядали Чехословаччину як проміжний пункт на шляху між Сходом і Заходом. Очевидно, що пік її чисельності має припадати на початок та середину 1920-х років і поступово зменшуватись з кінця цього десятиліття.

Свої дані, обґрунтовані на матеріалах чеських архівів, про чисельність емігрантів з Наддніпрянської України та про їхній соціальний склад наводить чеська дослідниця С. Тейхманова (Tejchmanova). За її підрахунками в 1925 р. у Чехословаччині перебувало близько 6 тис. українських емігрантів. За соціальним станом українська імміграція ділилась так: 52% – селяни, 15% – робітники, 25% – інтелігенція, 8% – інші¹⁰. Дані, які в цілому корелюються з наведеними вище, подано у звіті за період 1921-1924 рр. Українського Громадського Комітету в ЧСР¹¹. Одночасно чеські дослідники З. Сладек (Sladdek) та Е. Хіньяєва (Chinyaeva) наводять зовсім інші дані. Так, Хіньяєва, на основі праці М. Раєффа (Raeff) «Зарубіжна Росія» подає чисельність «російської еміграції». У 1922 р. її кількість становила 5-6 тис. осіб, у 1930 р. – 15184 особи, у 1936-1937 роках – 9 тис. осіб¹². На думку Сладека, на початок 1923 року загальна кількість

емігрантів з колишньої Росії у Чехословаччині досягла 21 тис. осіб¹³. Він у своїй праці наводить офіційну статистику чисельності еміграції з колишньої Росії.

За *таблицею 1* можна простежити динаміку кількісних змін еміграції з колишньої Росії на території ЧСР. Власне, на цьому прикладі простежуються подібні процеси і стосовно української еміграції. З таблиці видно, що до 1925 р. відбувалось кількісне зростання еміграції, зумовлене міграційною активністю. Цьому сприяла низка факторів. У Чехословаччині на перше п'ятиріччя 1920-х років припав пік дії урядової акції щодо допомоги еміграції з колишньої Росії. Урядові структури виділяли значні суми на всебічну допомогу емігрантам. У ЧСР було створено для них національні вищі та середні навчальні заклади, діяли численні емігрантські допомогіві товариства, фінансовані чехословацькими міністерствами закордонних справ, освіти та сільського господарства. Особливо зросла чисельність українських емігрантів у Чехословаччині після відкриття тут поряд з Українським вільним університетом ще двох вищих навчальних закладів – Української господарської академії в Подебрадах (травень 1922 р.) та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (липень 1923 р.).

Таблиця 1

Динаміка кількісних змін еміграції з колишньої Російської імперії у Чехословацькій республіці

Роки	Кількість емігрантів, тис. осіб
1921	6
1923	21
1924	20
1925	25
1926	17
1931	9
1932	10,5
1936	8-9
1939	8

Це кількісне зростання зафіксоване у таблиці, бо з 1921 року по 1923 рік чисельність еміграції зросла на 15 тис. осіб. Це зростання відбулось, на нашу думку, за рахунок переїзду на навчання та роботу до Чехословаччини українських науковців та студентів з інших країн. Це твердження опирається на той факт, що вік 82,6% українських емігрантів цього періоду у Чехословаччині коливався між 15 і 34 роками¹⁴. Так, якщо у 1921 р. українських студентів у ЧСР нараховувалось близько 800 осіб, то у 1922-1923 роках лише тих, хто отримував чеські стипендії, було 1990 осіб¹⁵. Але ця цифра не

враховує тих студентів-українців, які навчалися у чеських вузах за власний кошт. Загальна ж кількість українського студентства на той час у Чехословаччині, хоча це теж лише приблизна цифра, становила більше 2,5 тис. осіб¹⁶. Загальну ж цифру щодо чисельності студентів, які навчалися в українських вузах Чехії в міжвоєнний і воєнний періоди (1921-1945 рр.) наводить відомий дослідник М. Мушинка. Він повідомляє про 15 тис. студентів, які отримали освіту чи деякий час навчались¹⁷. На підтримку цього свідчить те, що лише в Українському вільному університеті за період 1921-1941 рр. навчалось 11 166 українських студентів-емігрантів¹⁸.

Свої дані щодо чисельності української еміграції у Чехословаччині міжвоєнного періоду подають і діячі еміграції. Щоправда, їхні дані теж не збігаються. К. Коберський повідомляє, що у 1922 р. українських емігрантів було близько 25 тис. осіб¹⁹, М. Шаповал – 10-12 тис.²⁰, Місія УНР у Празі – 15 тис.²¹. Представництво УСРР теж дотримувалось цифри у 15 тис.²².

Досягши свого піку в середині 1920-х років, чисельність української еміграції почала знижуватись. Цьому процесові сприяли наступні фактори. Для емігранта особливо велику роль відігравав його правовий статус. Правове становище було визначальним, бо життя людини без громадянства має низку обмежень. Вони стосувалися й української еміграції у Чехословаччині. Українські емігранти не могли бути прийняті на державну службу, займатись підприємництвом і навіть найнятись на фізичну роботу без одержання спеціального свідоцтва про «право на працю». Обмежувалось також право на вільне проживання у Словаччині й на Закарпатті, тобто там, де компактно проживали етнічні українці²³. Важливу роль відігравала професійна адаптація. Вирішення цієї проблеми було особливо важким для масової галицької військової еміграції, значну частину якої становили кадрові офіцери. Гостро стояла і мовна проблема. З професійної точки зору вимоги до знання мови юристом, лікарем чи викладачем на щабель вищі, адже необхідний вельми високий рівень володіння нею. У 1928 р. міністр сільського господарства Чехословаччини Срдітка відмовився затвердити на посаді ректора Української господарської академії С. Тимошенка, мотивуючи своє рішення тим, що Тимошенко погано володіє чеською мовою²⁴. Свою роль у зменшенні чисельності української еміграції відіграла і проблема працевлаштування для випускників українських вузів у Чехословаччині. У листі з УВУ до С. Русової з цього приводу писалось: «Молоді, що закінчує УВУ, пропонують влаштуовуватись за межами ЧСР, обіцяючи сприяння при вла-

шттуванні у Франції. Кожному дають 500 крон на допомогу. Мало не щотижня з Чехословаччини виїзять 40-50 українців, що закінчили УВУ»²⁵.

Важливо враховувати і психологічний фактор. Здебільшого емігрант, потрапляючи в незвичне для себе середовище і усвідомлюючи, що це надовго або й назавжди, переживає особливий психічний стан, шок, який називається синдромом відчуження. Такі обставини викликають ностальгію, тугу за всім рідним, бажання повернутись додому. Зрозуміло, що розпочата більшовиками кампанія амністій та репатріація, а також рішення Ради послів Антанти про долю Східної Галичини, вплинули на кількісний стан еміграції.

Наприкінці 1920 року розпочався процес репатріації українських емігрантів з числа тих, хто боровся проти радянської влади або просто не прийняв її. Особливо цей процес посилювався у 1921 р. Дехто вже по короткому перебуванні в еміграції не витримав її важких умов. У багатьох в Україні залишилися батьки та сім'ї, розлука з якими робила життя позбавленим всякого сенсу. Інші розчарувались у своїх попередніх політичних ідеалах або усвідомили безперспективність особисто для себе продовження боротьби проти більшовиків.

Вже 4 грудня 1921 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК) розіслала представникам УСРР за кордоном «Секретну інструкцію для керівництва представникам УСРР за кордоном при проведенні амністії стосовно солдатів та офіцерів колишніх білих армій на підставі амністії ВУЦВК від 30.XI.1921 р.». У першому пункті цієї інструкції наголошувалось на тому, що амністовані мусять бути «піддані найретельнішому фільтру та агентурному нагляду з моменту оголошення амністії у таборах аж до прибуття їх на місце призначення на території УСРР». Після прибуття амністованих в УСРР місцеві відділи ВУНК мали негайно брати їх на облік та стежити за кожним окремо. Характерним для всієї більш ніж 70-річної політики комуністів у ставленні до інтелігенції виглядає пункт 5 цієї інструкції. У ній вказується, що особливу увагу необхідно звертати «на тих солдатів, які у таборах навчались у різних школах» та на солдатів з освітою. При цьому підкреслювалось, що особливо ретельно треба стежити за «народними вчителями у петлюрівській армії».

Потрібно зазначити, що й на початку 1922 р. керівництво радянської України відчувало хиткість своєї влади. Доказом цього є положення інструкції, згідно з яким у першу чергу відправляти в УСРР вимагалось уродженців Лівобережжя, «найкраще Харківської губернії». При цьому підкреслювалося, що

стосовно уродженців Правобережної України «будуть дані додаткові вказівки»²⁶. Очевидно, що затримка з репатріацією уродженців Правобережжя була зумовлена нестабільністю внутрішньополітичної ситуації в Україні та небезпекою повстання на Правобережжі. До інструкції додавався і зразок анкети, яку мусили заповнювати реемігранти. Вона складалась з 22 запитань, які були побудовані так, що реемігрант розповідав все про себе, а також і про всіх своїх родичів з обов'язковим вказуванням їх адреси та майна, яким вони володіють²⁷. Проте не всі бажаючі могли після проходження всіх необхідних процедур потрапити додому. На це могли розраховувати лише мобілізовані солдати та «непомітні політичні діячі». У всіх інших випадках питання вирішувалось через Народний комісаріат закордонних справ УСРР. Зокрема, питання про повернення найвідоміших політичних діячів еміграції вирішувалось на рівні ЦК КП(б)У²⁸.

Отже, ВУНК почала створювати банк даних на неблагонадійних. За ними вівся постійний нагляд і, зрозуміло, що при перших підозрах вони могли стати потенційними жертвами майбутніх репресій.

Процесу репатріації сприяли проголошені час від часу урядами радянських України і Росії амністії для певної частини емігрантів. Радянська влада прагнула перетягнути на свій бік членів емігрантських антирадянських організацій, колишніх військових та політично активних емігрантів і цим послабити спротив більшовизмові всередині країни. Треба зазначити, що український радянський уряд раніше за російський, у березні 1921 р., оголосив амністію для емігрантів – вихідців з українських губерній колишньої Російської імперії. Амністованими вважались українські громадяни, котрі емігрували під час громадянської війни або у зв'язку з нею, якщо вони повертались в Україну і давали обіцянку ставитись до радянської влади лояльно, причому цей пункт амністії стосувався як військових, так і цивільних осіб²⁹. Власне кажучи, для радянської влади не так важливою була кількість репатріантів, як сам факт репатріації. Ось як писав представник УСРР у Німеччині Ауссем стосовно репатріації з Німеччини: «Достатньо роздутий у пресі факт відправки якоїсь тисячі чоловік, більше того – повна евакуація німецьких таборів, з замовчуванням із скромності про число репатріантів, справив би значне враження і подав би приклад для таборів, які знаходяться у Польщі, Чехословаччині, Румунії»³⁰. В осередки скупчення еміграції, в тому числі і в табори для інтернованих, постійно приїздили радянські представники й агітували повертатись на батьківщину. Активну агіта-

ційну роботу у цьому дусі вели місцеві комуністичні організації та інші ліві політичні сили.

Зрозуміло, що всі ці фактори не могли не дати реальних наслідків. 1921 рік був піком щодо кількості репатріантів за весь період репатріації, який тривав приблизно до завершення періоду НЕПу. У 1921 р. у радянські Україну і Росію повернулось майже 122 тис. емігрантів, тоді як за все десятиліття 1921-1931 рр. повернулось 180 тис. осіб³¹. Серед репатріантів було багато українців з колишніх білих армій. Частина емігрантів навіть спеціально переїхала до Болгарії, де для повернення додому були створені найсприятливіші умови³².

Стосовно української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині, то тут кінцеві пункти прибуття для репатріантів були різними. Так, якщо вихідці з Наддніпрянської України в основному повертались в УСРР, то галичани повертались до Польщі, а після березня 1923 р., коли доля Східної Галичини була вирішена негативно для українців, – в УСРР та Росію.

У липні 1920 р. Чехословаччина і Польща вирішили між собою територіальні питання³³, і тепер ЧСР прагнула нормалізувати відносини з останньою, яка вимагала ліквідувати військові організації ЗУНР на чехословацькій території³⁴. Чехословацькі власті остерігались також можливого впливу українських емігрантів на посилення національної самосвідомості українського населення щойно приєднаного Закарпаття та Східної Словаччини. 15 липня 1921 р. міністерство оборони Чехословаччини розпорядженням ч. 304479 наказало провести у ліберецькому таборі опитування інтернованих стосовно добровільної репатріації³⁵. Вже на початку 1922 р. уряд Чехословаччини офіційно звернувся до інтернованих українських вояків із закликом про добровільне повернення додому³⁶.

У чехословацьких таборах переважна більшість інтернованих походила з Галичини. В них ще з початку репатріації відбулось певне розмежування між вихідцями з Галичини і Наддніпрянщини. Влітку 1921 р. В. Курманович, командант Української бригади у Німецькому Яблонному, видав наказ ч. 1093/21, яким право на виїзд до УСРР отримали «.. лише виключно ті наддніпрянці, що 1) бажають добровільно вертати домів на радянську Україну і є 2) дійсно приналежні до цих губерній (повітів), які входять в склад територій, зайятих большевицькою владою на Україні». У наказі особливо наголошувалось на тому, що уродженці інших українських земель не можуть репатріюватись до УСРР, а тих, хто подасть фальшиві документи про своє походження, буде покарано³⁷.

Керівництво ЗУНР в екзилі, а також особисто Є. Петрушевич прагнули спрямувати репатріаційний потік галичан

до радянських республік, оскільки політичні переконання та кров, яку було пролито під час українсько-польської війни 1918-1919 рр., не дозволяли шляхом повернення до Східної Галичини визнати власну поразку. Очевидно, що керівництво ЗУНР за кордоном планувало в особі радянських України та Росії знайти союзника у боротьбі за незалежність Галичини. З точки зору сьогодення очевидно, що це бажання будувалось швидше на ілюзіях, ніж на конкретному знанні стану справ у радянських республіках і розумінні радянської дійсності. Вже в середині 1922 р., коли розпочалась організація репатріація наддніпрянської частини української еміграції з Чехословаччини, Є. Петрушевич намагався всю «галицьку еміграцію відправити до Харкова». Але від реалізації такого плану його «відговорили Целевич та Коновалець»³⁸. На нашу думку, цей план був результатом таємної зустрічі після конференції в Генуї 1922 року Є. Петрушевича з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським³⁹.

Бажання екзильного уряду ЗУНР певною мірою збігалось і з намірами керівництва УСРР. На початку 1923 р. закордонним представництвом УСРР був надісланий таємний документ – «Тези нашої політики щодо окупованих Польщею та Румунією українських областей». У ньому ставилось завдання використати український національний рух в цих областях для послаблення Польщі та Румунії, а також пропонувалось представництвом УСРР підтримувати уряд ЗУНР «при обов'язковій умові чітко вираженої орієнтації в його зовнішній політиці на Радянську Україну». У документі зазначалось, що уряд УСРР готовий до надання «українським емігрантам з цих областей права притулку (азиль) на території Радянської України». Але найголовнішим, на нашу думку, у цьому документі було те, що на території УСРР планувалось створення «з необхідною обережністю» центра галицької еміграції⁴⁰.

Про серйозне значення, якого керівництво УСРР надавало питанню переїзду колишніх військових УГА з Чехословаччини, свідчить створення восени 1923 р. окремої комісії ЦК КП(б) У. До її складу увійшли член Політбюро ЦК КП(б)У, командувач військ Українського військового округу М. Фрунзе (голова), голова ДПУ УСРР В. Балицький, представник апарату уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР у Харкові та представник штабу Українського військового округу. У Києві було обладнано карантинне містечко, яке могло прийняти до тисячі осіб одночасно. Частина емігрантів, після особливого відбору, було вирішено відрядити для закордонної роботи (по лінії КПЗУ та розвідки), решту – зараху-

вати як поповнення червоноармійського та адміністративно-командного складу територіальних частин РСЧА, які були дислоковані виключно у Лівобережній Україні⁴¹. Отже, бажання еміграційного уряду ЗУНР знайти союзника у боротьбі за незалежність Галичини збігались з бажаннями уряду УСРР використати вплив останнього на галицьку частину української еміграції та на національно-визвольний рух в Галичині та Буковині. Таким чином, у 1923 році бажання переїзду галичан до Радянської України пояснювалося значною мірою бажанням знайти союзника у боротьбі проти Польщі.

Наслідком цього стало звернення «Комітету західно-української еміграції на Чехословаччині» від 1 серпня 1923 року до уряду УСРР про дозвіл переїзду в УСРР 6 тис. інтернованих вояків УГА з Чехії як «галицького легіону». Але за півроку ситуація докорінно змінилась. Уроком для зовнішньої політики СРСР в травні 1923 р. став «ультиматум Керзона». Продовження політики відкритої підтримки уряду ЗУНР у вигнанні могло викликати подібні ультиматуми від Польщі, Франції та «Малої Антанти». Тому це звернення галичан було визнане «передчасним з ряду несприятливих обставин». Серед причин відмови називались такі: 1) політична ненадійність галичан, які шукають лише військової бази для нового виступу проти Польщі; 2) незавершена «відповідна робота» серед вже присутніх в УСРР галичан; 3) всяке масове прийняття галичан на території СРСР є «демонстрацією проти Польщі, ... яка послаблює позицію СРСР у питанні про підтримку Польщею петлюрівщини»⁴². Проте підтримувалось бажання переїзду галичан до СРСР, але переїзду не масового. Цьому посприяли повідомлення представників СРСР за кордоном⁴³.

Шляхи репатріації українців з Чехословаччини не обмежувалися Радянським Союзом. 1923 року з'явився наказ Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича ч. 5204/през. У ньому інтернованим воякам УГА та іншим категоріям галицької еміграції офіційно повідомлялось про рішення Ради послів Антанти та ліквідацію уряду ЗУНР в екзилі. Проте вказувалось на необхідність продовження боротьби, але в інших формах та іншими методами⁴⁴. 30 квітня 1923 р. комендант йозефівського табору А. Вольф віддав таємний наказ по табору ч. 25/К, в якому наказував старшинам негайно розпочати проведення «серед цілої військової еміграції агітацію за поворот в Край». Особливо підкреслювалось, що «випробовані військові сили, перебуваючі зараз на еміграції, є потрібні для скріплення фронту в Краю». Зазначалось, що агітаційну роботу слід проводити в тісному контакті з Військовим відпоручником

Диктатора ЗУНР в Празі. Це означало, що, незважаючи на невдачу дипломатії уряду ЗУНР і остаточну втрату ним прав на створення незалежної української держави в Галичині, армія продовжувала бути вірною присязі і визнавала над собою політичне керівництво Диктатора ЗУНР та його представників на місцях. Основною метою агітації було «витворення серед стрільців і старшин настрою і переконання, що поворот в Край єсть потрібний для нашої остаточної цілі, єсть сповненням дальшого стрілецького обов'язку і що його нема потреби стидатися»⁴⁵. Незабаром агітація зробила свою справу. Ось як описувалась в одному зі стрілецьких листів додому ситуація, що склалась у йозефівському таборі влітку 1923 р.: «Здорові таборяни роз'їжджаються домів, многі йдуть на працю, щоби забезпечити собі краще життя та заробити гроші на дорогу домів, чи то на Радянщину, куди наставилося їхати поважне число наших скитальців»⁴⁶.

Наказом по йозефівському табору від 11 травня 1923 р. було створено «Український комітет опіки над емігрантами УГА, інтернованими в Чехословацькій Республіці» (21 червня 1923 р. перейменованій у «Комітет західно-української еміграції на Чехословащині»). Очолив його С. Смаль-Стоцький. Організаційно він складався з двох підкомітетів – «Українського репатріаційного комітету у Празі» та «Українського еміграційного комітету у Празі», які виконували функції із забезпечення найоптимальніших умов репатріації. До складу «Українського репатріаційного комітету у Празі» входило чотири особи: Я. Ярема – голова, Г. Фрустер, Г. Трусевич і В. Кухар – члени. Його завданням було «при допомозі Військового відпоручника Диктатора ЗУНР в Празі» підготувати все необхідне для повороту інтернованих додому. Також комітет мав домогтися амністій для тих, хто повертався, владнати справу з паспортами, вирішити проблему фінансового забезпечення репатріації, а також увійти в контакт з українськими організаціями в Галичині «для винайдення там пристановища для цих поворотців, що опинилися в Краю без заняття і не розпоряджають ніяким майном».

Другим підкомітетом, окрім вищеназваного, був «Український еміграційний комітет». Цей комітет мав опікуватись іммігрантами, котрі в силу різних причин не бажали або не мали змоги повернутись додому. Його основним завданням був пошук працевлаштування для колишніх вояків УГА в Чехословащині та допомога бажającym виїхати на постійне місце проживання у треті країни. Він складався з 5-ти осіб: М. Федик – голова, В. Чапля, І. Мельницький, М. Близнак і М. Баран – члени. В наказі особливо підкреслювалось, що

«Комітет західно-української еміграції на Чехословаччині» та його підкомітети «мають працювати в тісній порозумінню з Головною Командою частин УГА в ЧСР у Йозефові, з нашим Правительством, Краєм, даліше – з чехословацьким урядом і його установами»⁴⁷. Отже, можна зробити висновок, що керівництво галицької імміграції всіма способами прагнуло полегшити повернення додому інтернованим. З іншого боку, очевидне прагнення провести репатріацію під своїм контролем та зберегти серед репатріантів ідею необхідності продовження боротьби за незалежність батьківщини.

Хоча й зацікавлений у пришвидшенні репатріації уряд Чехословаччини офіційно заявив, що про примусову репатріацію не може бути й мови, в той же час поляки «майже терором» примушували інтернованих до репатріації⁴⁸. Бажаючи залишитись у ЧСР треба було отримати лише дозвіл МЗС Чехословаччини, але він видавався за умови, що прохач може сам себе утримувати⁴⁹. Уряд ЧСР домігся від Польщі певних гарантій, що репатріантів – колишніх вояків УГА не буде притягнуто до відповідальності «за вчинки, вдіяні ними до 15 березня 1923 року»⁵⁰. Уряд ЧСР також надавав допомогу добровільним репатріантам. Галицькі репатріанти, котрі бажали повертатись з польським паспортом, повинні були чекати оформлення документів 8-10 місяців. Тому їм надавалась урядова допомога у розмірі 300 чеських крон щомісяця. Ті ж, хто їхав додому без польського паспорта, отримували на руки 52 крони від представника Міністерства оборони ЧСР, тобто суму, необхідну для оплати залізничного квитка на проїзд найкоротшим шляхом до чехословацько-польського кордону⁵¹.

Крім репатріації у Польщу, як вже зазначалось, для емігрантів із Західної України існували й інші шляхи вирішення своєї подальшої долі. Вони могли залишитись у Чехословаччині або ж виїхати до СРСР. У червні-липні 1923 р. при «Комітеті західно-української еміграції на Чехословаччині» були створені «Комітет для виїжджаючих на Литву» та «Центральний комітет охорони прав активних гажистів»⁵² бовшої австро-угорської армії і бовшких жандармів». З назви зрозуміло, що перший комітет займався забезпеченням для бажуючих переїзду і проживання в Литві, а другий допомагав колишнім військовикам австро-угорської армії, котрі воювали і були інтерновані в Чехословаччині у складі УГА, отримувати дозвіл на виїзд до Австрії⁵³.

Наприкінці липня 1921 р. уряд ЧСР відвів для репатріантів табір у Німецькому Яблонному. У 1921 р. до репатріаційного табору було прийнято 243 українських іммігранти, з них

189 амністованих солдатів. У 1922 р. прийнято 160, з них 96 амністованих. Але з цієї кількості до СРСР було відправлено через Німеччину – Латвію всього 153 особи, бо 228 змінили свою думку і залишили табір. Загалом же на жовтень 1922 р. через табір в СРСР виїхало 284 особи⁵⁴. У березні 1923 р. репатріацію українських емігрантів з Чехословаччини було призупинено. За період з 1 червня 1922 р. по 1 січня 1923 р. до СРСР виїхало 3552 емігранти, переважно з Польщі, з Праги – всього 117 осіб⁵⁵. Упродовж 1924-1926 рр. з Чехословаччини до УСРР було відправлено 3 транспорти з колишніми військовими УГА – загалом близько 500 осіб. Перший (137 осіб) прибув до Києва 1 грудня 1924 р., другий – до Харкова у листопаді 1925 р., третій – улітку 1926 р.⁵⁶

З огляду на історію Радянського Союзу та Радянської України можна дійти висновку, що амністіями вдалось домогтись повернення багатьох емігрантів та засудити їх за боротьбу проти радянської влади. Від тих, хто повертався, вимагали каяття і обіцянки лояльно ставитись до існуючої влади. Після цього їм видавався офіційний документ про прощення за перелічені у каятті вчинені проти радянської влади «злочини». Ті, хто отримав таку амністію, могли повернутись на батьківщину, де їх часто судили за те, що вони перелічили не всі «злочини», а, отже, за все прощені не були. Реемігранти не знали, що факт отримання візної візи на радянську територію та документа про поновлення в правах зовсім не означав амністії. Поновлених в правах та впущених в СРСР засуджували як неамністованих за антирадянські злочини, скоєні до чи під час еміграції. Нарешті, активних учасників антибільшовицької боротьби амністували та дозволяли переїздити на батьківщину з одним, на перший погляд незначним, зауваженням: «при дійсному вияві ними щирого каяття»⁵⁷. Пізніше, у 1930-ті роки, багатьом репатріантам це зауваження коштувало волі, а то й життя, бо засуджували за каяття «нешчире».

Отже, чисельність української еміграції міжвоєнного періоду у Чехословаччині у різні часові відрізки не була стабільною. Приблизно до середини 1920-х років її кількість зростала за рахунок українських емігрантів з інших європейських країн, передусім Польщі та Румунії. З середини 1920-х років вона починає зменшуватись. Однак ще у 1934 р. її кількість сягала 16 тис. осіб⁵⁸. На користь цих даних, які суперечать даним З. Сладека, свідчать матеріали «Статистичного огляду ЧСР» за 1938 р. У ньому зафіксована кількість українських іммігрантів у Чехії (7162 особи) та у Моравії (4012). Разом – 11174 особи⁵⁹. На початку 1939 р. чисельність українських емігран-

тів у Чехо-Словаччині зросла внаслідок окупації Угорщиною Карпатської України. Лише у Празі було зареєстровано більше 2 тис. таких втікачів-українців з Карпатської України⁶⁰. Відомий своїми працями про українську дипломатію ХХ ст. В. Трембіцький визначив кількість українських емігрантів у Чехо-Словаччині на 1 січня 1940 р. у 40 тис. осіб⁶¹.

Основним місцем зосередження української еміграції міжвоєнної доби у Чехословаччині була Прага. Тут діяли всі осередки українських політичних партій, українські виші та різноманітні українські організації. Прага з самого початку була основним центром зосередження української еміграції з усіх земель України і залишалась ним до 1945 р. Значна кількість українців, переважно студенти, проживала і в околицях Праги. Д. Дорошенко пояснював це тим, що «мешканкова криза у самій Празі приневолює всю оцю академічну «молодь» виноситися з Праги і жити в найближчих населених місцевостях поблизу або коло залізниць. Тому 2/3 мешкає поза Прагою»⁶². Фактично до середини 1920-х років українські емігранти проживали на всій території Чехії та Моравії. Всі найбільші табори галицьких українців були розташовані на півночі Чехії – у Німецькому Яблонному, Ліберцях та Йозефові. Крім того, працівники робітничих відділів цих таборів мешкали та працювали на території від Хеба до Бржецлава і від Чеських Будейовиць до Ліберець та Опави. Кількість їх у містах та містечках коливалась від кількох десятків до кількох сотень осіб. У Словаччині та на Закарпатті галичан було менше. Тут вони зосереджувалися у великих містах, їхні контакти з українським населенням заходами місцевих властей були зведені до мінімуму. До кінця 1920-х років великим центром скупчення українських емігрантів було курортне містечко Подебради, де діяла Українська господарська академія.

Отже, на початок 1920-х років загальна чисельність емігрантів з українських земель досягала 20 тис. осіб. Переважна більшість її походила із західноукраїнських земель. Приблизно до середини 1920-х років чисельність української імміграції зростала завдяки масовому переїзду з різних причин та з різними намірами українців з інших європейських країн, а також завдяки залученню до українського еміграційного середовища етнічних українців, які були колишніми військово-службовцями різних російських білогвардійських формувань. Проте з середини 1920-х років чисельність української еміграції у цій країні почала скорочуватись. Основними причинами цього явища були репатріація і залишення Чехословаччини у пошуках роботи українськими випускниками вузів. Лише у

1939 рр. чисельність української еміграції у Чехо-Словаччині дещо збільшилася за рахунок втікачів від угорського терору з Карпатської України.

Примітки:

1. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України. Фонд (Ф.). 3696. Опис (Оп.). 2. Справа (Спр.). 489. Аркуш (Арк.). 127.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 620. Арк. 93.
3. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 22зв.
4. Там само. Спр. 563. Арк. 12.
5. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 51.
6. Українська політична еміграція 1919-1945. Документи і матеріали. Київ, 2008. С. 6.
7. Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 8.
8. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 29.
9. Там само. Арк. 30зв.
10. Tejchmanova S. Dokument o ukrajinske emigraci v meživalečnem Československu. *Slovansky přehled*. 1993. № 1. S. 184.
11. Три роки праці Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. 7/VII 1921 – 7/VII 1924. Прага, 1924. С. 11.
12. Chinyaeva E. Ruska emigrace v Československu: vyvoj ruske pomocne akce. *Slovansky přehled*. 1993. № 1. S. 14-15.
13. Sladek Z. Ruska emigrace v Československu. Problemy a vysledky vyzkumu. *Slovansky přehled*. 1993. № 1. S. 4.
14. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. Київ, 1997. С. 74.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. С. 71.
16. ЦДАВО України. Ф. 3562. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 9, 11.
17. Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини. *Українська діаспора*. 1993. Ч. 3. С. 43.
18. Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів: Український Вільний Університет. *Український історик*. 1965. № 3-4. С. 41.
19. ЦДАВО України. Ф. 3520. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.
20. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 16.
21. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 520. Арк. 6.
22. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 29.
23. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 8.
24. Мазурок О. Українська політехніка на чужині. *Вісник НАН України*. 1993. № 4. С. 91.
25. ЦДАВО України. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 10.
26. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 41-42зв.

27. Там само. Арк. 58.
28. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 69.
29. Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости. Москва, 1991. С. 177.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1035. Арк. 153.
31. Почему мы вернулись на Родину. Свидетельства реэмигрантов. Сборник. Москва, 1983. С. 13.
32. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. С. 38; Шкаренков А.К. Агония белой эмиграции. Москва, 1987. С. 74.
33. Новейшая история зарубежных стран: Европа и Америка, 1917–1945 / под. ред. В.К. Фураева. Москва, 1989. С. 145.
34. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 66.
35. ЦДАА. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 18.
36. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918- 1923 роках. Філадельфія, 1956. С. 70.
37. ЦДАВО України. Ф. 3520. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 135.
38. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1035. Арк. 55.
39. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецьтва. Львів, 1990. С. 186.
40. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 47-48.
41. Рубльов О.С. Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920-1930-х років. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zakhidnoukra_emigracija_v_USRR_1920_1930
42. ЦДАВО України. Ф.4. Оп. 1. Спр.615. Арк. 20.
43. Там само. Арк. 21, 30 зв. – 32, 34-35.
44. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 35.
45. Там само. Арк. 43.
46. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 44.
47. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 46-46 зв., 59 зв.
48. Карманюк О. Українська політична еміграція. Каліш, 1924. С. 34.
49. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34.
50. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 54 зв.
51. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 53 зв.; Спр. 7. Арк. 69 зв.
52. Гажист – службовець.
53. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 59 зв, 69 зв.
54. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 809. Арк. 11-11 зв.
55. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 879. Арк. 24, 35 зв., 150.

56. Рубльов О.С. Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920-1930-х років *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zakhidnoukra_emigracija_v_USRR_1920_1930
57. Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости... С. 44; Мельгунов С.П. Красный террор в России. Москва, 1990. С. 78-79.
58. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 7-8.
59. ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 80 зв.
60. Там само. Арк. 448.
61. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 797. Арк. 5.
62. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 777. Арк. 160.

Andrii Kryskov

**NUMBER OF UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION
IN CZECHOSLOVAKIA (1920s – 1930s)**

The article analyzes the quantitative parameters of Ukrainian political emigration in the Czechoslovak Republic in the period between the two world wars. It was due to military defeat, rejection of the changes that took place, and the real danger from the victors. The beginning of the formation of Ukrainian emigration in Czechoslovakia is considered to be May 1919, when 4,000 soldiers of the Ukrainian Galician Army were interned in Transcarpathia. By the mid-1930s, the number of emigrants was about 15 thousand people.

Key words: *Ukrainian emigration, interwar period, Czechoslovakia, Eastern Galicia, internment camps, repatriation, UkrSSR.*

Отримано: 4.03.2021